

МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МОВНІЙ КАРТИНІ О. ІЛЬЧЕНКА ЗА РОМАНОМ “КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

обумовлено об'єктивними чинниками: педагог бачив реальний стан сучасної йому системи виховання та об'єктивні тенденції її розвитку. Особисті якості вчителя є для учня і взірцем, і засобом виховного впливу на нього. Учень, наслідуючи вчителя, переймає його знання, вміння, манери, звичку працювати і поводитися. Знання вчителя, його кращі моральні і вольові якості – важливий засіб переконання і впливу на учня. Духовні якості учня формуються за допомогою духовних якостей інших людей і, насамперед, учителя. Погляди К. Ушинського на особистість вчителя не втратили своєї актуальності і сьогодні.

1. Дистерверг А. Избранные педагогические сочинения. – Москва: Учпедгиз, 1956. – С. 313.

2. Калига Н. І. Виховний ідеал Костянтина Ушинського: постановка проблеми //Мо-

лодь і ринок. Щомісячний науковий педагогічний журнал. – №5 – 6 (28 – 25). – Дрогобич: Коло, 2007. – С. 141 – 146.

3. Сухомлинська О. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1. Навч. посібник/ За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.

4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. – К., Радянська школа, 1976

5. Ушинський К. Д. Твори в шести томах. – Київ “Радянська школа”, 1954.

6. Фіцула М. М. Вступ до педагогічної професії: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2005. – 168 с.

7. Щербань П. М. Прикладна педагогіка: Навч. - метод. посіб. – К.: Вища школа, 2002. – 215 с.

Світлана Помирча, аспірант кафедри української мови та літератури
Слов'янського державного педагогічного університету
Донецька область, м. Красний Лиман

МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МОВНІЙ КАРТИНІ О. ІЛЬЧЕНКА ЗА РОМАНОМ “КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

У статті здійснено лексико-семантичний аналіз національного явища козаччини, що є етнокультурним символом українського характеру в романі О. Єльченка “Козацькому роду нема переводу...”.

Постановка проблеми. Протягом свого культурно-історичного розвитку український народ сформував найважливіші духовні та ментальні цінності, серед яких яскравим з погляду етнокультурного вираження національного характеру є козацький тип ментальності, що значною мірою визначає й комплекс найхарактерніших якостей, рис, властивих цілому етносу.

У мовознавстві останнім часом дедалі більше приділяється увага питанням відображення в мові національної психології, національного характеру, що дає можливість пізнавати через мову і національну душу.

Аналіз останніх досліджень. Г. Лозко вважає, що “поняття національний характер охоплює типові якості і психічні особливості етнічної спільноти, які сформувалися етносом впродовж багатьох віків проживання його на спільній території, і відрізняють його від сусідніх народів” [5, 66].

Досліджуючи спільні риси цілої нації, науковці виокремлюють елементи національного характе-

ру, що дають уявлення про націю в цілому. Взагалі окрема особистість або художній образ у тексті не може в повному обсязі розкрити національний характер, тому в цій роботі характеризуються морально-вольові риси українців, з погляду їхнього мовного вираження.

Формування етнокультурних цінностей тривало довгий час, починаючи з праобразів етнічної міфології до сучасної поетичної творчості. Отже, світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків.

Як відомо, мова відбиває менталітет етносу, національну специфіку людського світобачення, а в значенні слова відбивається специфіка в баченні визначальних рис, що втілюються в людській свідомості. Слово або усталений вираз влучно характеризує явище, предмет чи їхні ознаки, воно відбиває цінності, звичаї, духовне єство народу.

Усвідомлення власного “я” часткою етнічного “ми” стає мірилом високих моральних цінностей, що проявляється у високих патріотичних почуттях. Н. Аругюнова зазначає, що “позиція пат-

МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МОВНІЙ КАРТИНІ О. ІЛЬЧЕНКА ЗА РОМАНОМ “КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

ріота має найбільшу інвективну здатність: вона не рахується ні з жертвами, ні з вчинками” [1, 31]. Патріотизм – одна з найважливіших рис українського національного характеру. Власне слово патріотизм, що означає “любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертву й подвиги” [7, Т.4, 97] автор роману не вживає, однак вчинки персонажів є яскравим свідченням патріотизму.

М. Логвиненко у передмові – “Від Козака Мамає до сучасності” зазначав, що “Використавши величезні багатства фольклору, Олександр Ільченко відтворює характер українського народу, його споконвічний і незгасний порив до свободи, до соціальної і національної незалежності...” [4, 3]. Питанню національного характеру були присвячені роботи О. Бауера, Ю. Липи, Г. Лозко, О. Тульчинського, Д. Чижевського на рівні етнопсихологічних досліджень.

Актуальність поставленого в цій статті питання зумовлюється сучасними напрямками етнологістики, пов’язаними з дослідженням мовного вираження національного характеру в художньому творі. Кожен етап розвитку народу вносить у менталітет свої особливості. У формуванні менталітету українців велику роль відіграє козацьчина.

Мета статті – здійснення лексико-семантичного аналізу національного явища козацьчини, що є етнокультурним символом українського характеру в романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...”.

Виклад основного матеріалу. Втіленням усіх козацьких чеснот, пов’язаних із почуттям патріотизму, виступає в романі О. Ільченка узагальнювальний образ народного героя – Козака Мамає.

Відданість Мамає народові позначено у тексті словом **обов’язок**: *бо знав обов’язок перед народом... мусив воювати, рідний край обороняючи від зазіхань чужинців, простих людей – од панів* (3, 70).

Патріотизм Мамає виражається не тільки у готовності до самопожертви, а й у бажанні працювати на користь народу, вираженого у тексті однорідними дієсловами на позначення бойових дій – **воювати, гарбати, ярмити** та дієсловами, що виражають будівні дії – **риштувати, мурувати, будувати**: *плекав одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома – риштувати, мурувати, будувати* (3, 61).

Почуття гордості за власний народ, як вияв почуття патріотизму, характеризується у мові Мамає фразеологічним виразом **шкура репається**: *Шкура козацька репається! А ми тільки*

дужчаємо після кожного стусана... (3, 398). Дієслово **дужчаємо** у контексті підкреслює незламність, міцність української вдачі.

Гнів героя проти ворогів автор передає фразеологічним виразом **поглядом чортів сліпити**: *полюбляв Козак поглядом колючим чортів сліпити, тобто всякого врага і супостата* (3, 41), де міфологема **чорт** у тексті характеризує слова-архаїзми із негативною семантикою – **ворог, супостат**.

Патріотизм Мамає виявляється у готовності до самопожертви під час бою, що виражено у тексті описовою порівняльною конструкцією: *од стріл, які повпивалися в тіло з усіх боків, Козак був схожий на сердитого кругленького їжачка* (3, 389).

Цінними рисами народних героїв була їхня сміливість, незламність сили духу у боротьбі проти ворогів України. О. Маленко зазначає, що “Козацтво найвищою цінністю вважало волю народу, отже нації, тому виборювало її в найжорстокіших битвах, не шкодуючи власного життя” [6, 133]. Сміливість і відчайдушність, що єдналися з високими-моральними принципами, супроводжували козаків впродовж усього життя, автор позначає у тексті урочистим словом **відвага** та сполучає **козацький дух, звитязний дух**: *...хоч козацьку відвагу бачив на кожному кроці, який оборонці Долини оплачували ціною болю, ціною крові, ціною життя* (3, 389), *бо ж панувала в Запоріжжі насамперед звитязний дух, відвага, правдолюбство і ...козацька цнота, тобто лицарська чистота всіх замірів та почуттів* (3, 73).

Завзятість і відчайдушність запорожців у бою автор передає у тексті традиційно-народними порівняннями **поперли, як сто чортів, відбивались як дикі коти**: *і в сутичку поперли, як сто чортів, бо ж безвихідь відважним додає снаги* (88); *вони відбивались од німців, як дикі коти* (3, 395). У виразі *як сто чортів* міфологема **чорт** на рівні архетипової свідомості характеризує безстрашність і надприродні здібності (за народними уявленнями) героїв. Дієслова **відбивались, поперли** характеризують дієвий аспект розгорнутої битви козаків і формують “рецепцію образу козацтва як безстрашного патріота, захисника поневолених” [6, 113].

Внутрішня позитивна енергетика козаків, міцність військового духу позначається автором словосполученнями **дикувата сила** та **силою дихати**, із домінантним словом **сила**: *і якоюсь дикуватою силою віяло від кожного з них..., бо такою ж силою дихали й наші козаки* (3, 91).

МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МОВНІЙ КАРТИНІ О. ІЛЬЧЕНКА ЗА РОМАНОМ “КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

Сміливість козаків характеризують у тексті епітети **найсмівливіший, відважніший**, вжиті у тексті у формі вищого та найвищого ступенів прикметника: *гніздо...найсмівливіших синів простого люду України* (3, 153), *кажуть же люди, що немає в світі козака, відважнішого за Мамая* (3, 250). Слово **відважніший** у тексті характеризує узагальнювальний символ непереверженості та сміливості народного героя – Козака Мамая: *кажуть же люди, що немає в світі козака, відважнішого за Мамая* (3, 250).

Про сміливість козаків-запорожців говорив Д. Яворницький: “На війні запорізький козак завжди відзначався також розумом, хитрістю,... вражав ворога великою відвагою, гідною подиву здатністю витримувати найтяжчі випробування й жах смерті”. За його словами, запорожці поширювали про свою силу й непереможність неймовірні розповіді й примушували вірити в те інших. Кажали, що серед них завжди були так звані “характерники”, “яких ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звычайна куля, крім срібної, не брала” [2, 170].

У романі О. Ільченко називає запорожців словами **характерники, химородники**, що пояснює неперевержену вдачу козаків.

Традиційно-народна уява про надприродні здібності запорожців, винахідливість у скрутному становищі, автор передає у тексті однорідними фразеологічними виразами з **води сухими виходити, туману насилати, сон навівати, виходити з вогню мокрими, куля не бере, шабля не рубас: ті ж (запорожці) були чи не всі характерниками, з води вміли сухими виходити, туману насилати, і сон навівати, і на котів часом перекидатися (з круглою, мов кавун, пікою, з цупкими, наче з дроту, вусами), і люстерка мали такі собі, що бачили за чисячу верстов, і такі вже були химородники, як дочернется до замка на скрині, то скриня й відчиняється, а коли в такого стріляти з пістоля, то він ту кулю схопить рукою, здавить, сплющить та й назад кине в того, хто стріляв** (3, 103), ...їх, як кажуть, **і куля не брала, і шабля не рубала, що з вогню виходили мокрими, а з води сухими** (3, 153).

Надприродні здібності Козака Мамая як уособлення всього козацтва, його негативне ставлення до ворогів автор відбиває у тексті градаційною конструкцією однорідних фразеологічних виразів: *...запорозький, сміливий чортолуп, спосібний, як кажуть, кішці вузлом хвоста зав'язати чи впіймати вовка за вуха, чи навіть шкуру спустити з чорта живого...бо ж полюбляв Козак поглядом колючим чортів сліпити, тобто всякого врага і супостата* (3, 41).

Війна була одним із основних способів життя козаків. Тому велике значення у творі мають слова, що виражають бойові дії різного масштабу. Так, значення слова **бій** виражено автором стилістично-синонімічним рядом іменників: **герць, сутичка, пекло, шарварок**.

Для позначення військових дій козаків у тексті письменник використовує номінативні слова **бій і битва**, що означають “бій між ворожими арміями, військовими з'єднаннями” [7, Т.1, 168]: *люди падали в бою одне за одним* (3, 390). Слова **бій і битва** супроводжуються у тексті епітетами **кривавий: і наш Михайлик, у кривавому запалі битви... відбився ненароком геть від матінки** (3, 390).. До слова **бій** синонімами в О. Ільченка є слова **битва, сутичка**, емоціональне **шарварок**. Слово **сутичка** тлумачиться як невеликий короточасний бій [7, Т.9, 860]. Слово **шарварок** у словнику не розглядається як один із різновидів бою, а означає “велике, гомінке скупчення людей; 2. безладна метушня, галас, гамір [7, Т. 11, 411], однак у романі це слово має значення короточасного запеклого зіткнення: *Михайлик мало що й тямив у тім кривавім шарварку, що кипів довкола, в його другому бою* (3, 388).

Жорстокий, кривавий бій народних захисників з нападниками у тексті роману автор виражає метафоричним поєднанням слів **кривавий шарварок: Михайлик мало що й тямив у тім кривавім шарварку, що кипів довкола, в його другому бою** (3, 388). У цьому тексті слова **шарварок і бій** можна вважати стилістично-емоційними синонімами, оскільки їх об'єднує єдине поняття значення бою.

Емоційно-жахливе сприймання Михайликом нещадного бойовища позначено у тексті словом **пекло: треба ж було вивести з того пекла беззбройних косарів, що вскочили в бій** несподівано (3, 392).

На позначення козацької бійки у контексті автор вживає логічні уточнювальні синоніми, які підкреслюють складність бою, – **бій і сутичка: бій мав затятись на смерть... і в сутичку поперли, як сто чортів** (3, 88). Для вербалізації військового поєдинку з ворогом автор вживає стійкий метафоричний вираз **святе діло: Вихопивши з піхов шаблю-блискавку, помчав у святе діло француз Сганарель** (3, 88).

Для зображення у тексті товариського двобою між козаками, що було природним явищем у січовиків, автор уживає слова **герць, поєдинок: щоб рука не нудилась... розпочався дружній герць, як те й бувало тоді між січовиками,... коли перша кров у дружнім поєдинку була зара-**

МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МОВНІЙ КАРТИНІ О. ІЛЬЧЕНКА ЗА РОМАНОМ “КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

зом і останньою (3, 252), де епітет **дружній** виражає доброзичливий характер бійки. Слово **герць** вказує на особливість поєдинку українських козаків. Завзятість козаків під час мирного двобою письменник відбиває у тексті гіперболізованими метафоричними виразами, на що вказує частка **аж**: *Аж іскри сіклися з шабель. Аж іскри з очей. Іскри з козацьких сердець* (3, 252). У словосполученні **лицарі сіклися** відтворюється дієвий аспект двобою між товаришами: *бо ж лицарі сіклися таки й справді завзято* (3, 252).

Дії під час бою виражені текстуально синонімічними дієсловами **битися, сіктися, рубати(ся), стріляти(ся), періщити, стинати, рубати, колоти**. Слово **колоти** “натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль [7, Т. 4, 234]; **битися** – удаватися до бійки, бити кого-небудь [7, Т. 1, 170]; **сіктися** і **рубатися** – битися холодною зброєю [7, Т. 8, 218]; **стрілятися** – робити постріли, вміти користуватися вогнепальною зброєю [7, Т. 9, 776]; **періщити** означає сильно бити, сікти шмагати [7, Т. 6, 327]; у переносному значенні слово **стинати** означає знищувати, убивати кого-небудь [7, Т. 699].

Вербалізація розгортаної битви козаків здійснюється потужним навантаженням у тексті дієслівної лексики, що “формує рецепцію образу козацтва як безстрашного патріота, захисника поневолених, воїна-визволителя” [6, 113]. У тексті, зображуючи потужність бою, автор використовує градаційну низку однорідних дієслів: *врубався він у ворожу гущину* (3, 388), *Михайлик келепом важеним напрацювався* (3, 388), *Пилип-з-Копонель настрілявся та нарубався до знесилля* (3, 388), *(Мамай) одбивався зразу від кількох найманців... одному в зуби заціджував дерев’яним тупим кінцем... проштрикував* другого, збиваючи його з коня, наскочивши на третього... *вибивав* якого-небудь шляхтича... і знову *рубав і колов, колов і рубав* (3, 389); *треба ворога періщити, стинати, бити, а не відбиватись* (3, 395). Завершеність дії з моральним задоволенням виражається дієсловами **нарубався, настрілявся, напрацювався**.

Використання дієслівної лексики вмотивовано авторським наміром акцентувати увагу сміливості, героїці козаків у безжальному бою проти ворогів. Нарівні з відвагою і сміливістю козаки ставили особисту чесність та порядність не тільки у вчинках, а й думках. Обов’язковими рисами до вступу козацтва були добродієвість, сповнення внутрішньої чистоти.

У тексті роману “Козацькому роду нема переводу...” високоморальні риси запорожців позна-

чені синонімічними словосполученнями **козацька цнота, лицарська цнота**: *бо ж панували в Запоріжжі... козацька цнота, тобто лицарська чистота всіх замірів та почуттів* (3, 73).

Однією з провідних рис запорожців була боротьба за справедливість, позначена у тексті словом **правдолюбство**. За козацькими правилами, як зазначає Д. Яворницький, “гріхом вважалося обманути навіть чорта” [2, 168]. Правдивість і відвертість козацьких слів характеризують у тексті твору фразеологізми зі стрижневим словом **очі** – **в очі сипати тютюном**, синонімічно-тотожне йому **сипати в очі сіллю та правду в очі кидати, бризкати в очі правдою**: *Та й говорив єпископ інколи, мовби в очі сипав тютюном, – це коли правду в очі кидав* (3, 127); *Брешеш, тітко! – не стримавшись, гарикнув, нареши, й колишній полковник, аж наче сіллю в очі Хіврі сипонув* (3, 124), *Будь сміливим, як і належить козакові... бризкай в очі правдою* (3, 294).

Повсякденне життя запорожців вимірюється антонімічними поняттями добро і зло, яке відповідно характеризуються у тексті антонімічною парою слів **щирі-лихі**, що відбивають їхні моральні життєві принципи: *до всього доброго щирими й до всього злого – лихими* (3, 37). Отже, сила характеру козаків виявляється в рішучих, активних і наполегливих діях, спрямованих на досягнення благодійної мети, попри жодні перешкоди.

Висновки. Таким чином, у романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...” мовне втілення мають найважливіші морально-етичні принципи українців, що виражаються словами **патріотизм, правдивість, чесність**. Особлива увага приділяється описовому вираженню почуття патріотизму.

Проаналізовані у цій статті мовностильові засоби вираження національного характеру українців свідчать про великий морально-етичний потенціал твору, вимагають дальшого вивчення засобів вербалізації моральних і вольових якостей у творі.

1. Арутюнова Н. Типы языковых значений: Оценка. Событие факт. – Москва: Наука, 1988. – 290 с.

2. Запорожці: До історії козацької культури / Упоряд. тексту, передм. І. Є. Кравченка. – Київ: Мистецтво, 1993. – 400 с.

3. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. Український химерний роман з народних уст – Київ: Дніпро – 1959. – 587 с.

ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРЕСІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ РОЗВИТКУ ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛІВ

4. Ільченко О. Твори у 2-х томах – Київ: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 693 с.
5. Лозко Г. Етнологія України. – Київ: Дніпро, 2001. – 66 с.
6. Маленко О. О. Вербальна версія національного героя: контекст українського роман- тизму // *Лінгвістичні дослідження: Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисичен- ко. – Харків: Б.в., 2006. – Вип. 20. – С. 109 – 114.*
7. Словник української мови: В 11 т. /Ред- кол. І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. дум- ка, 1970 – 1980. – Т. 4. – 803 с.

*Людмила Сменова, здобувач кафедри української мови та літератури
Слов'янського державного педагогічного університету
Донецька область, м. Красний Лиман*

ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРЕСІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ РОЗВИТКУ ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛІВ

У статті здійснено аналіз такого досить поширеного лексико-семантичного явища в галузі семантики дієслів української мови, як розвиток переносних значень, наведено приклади, зафіксовані в текстах публіцистичного стилю.

У мову ЗМІ досить швидко входять нововведення, адже, як зазначає О.А. Стишов, "...прагнення до новизни та свіжості, емоційності й експресивності на тлі стандарту – визначальна риса мови ЗМІ" [10, 243].

Постановка проблеми. Останнім часом увага багатьох мовознавців прикута до феномену неологізації в українській мові, розвитку нових значень слів, лексико-семантичної деривації.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі дієслівної багатозначності в процесі розвитку мови приділяє увагу Т.Л. Білевич. Матеріалом для автора послужили тлумачний "Словник української мови" та "Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.". Як засвідчив аналіз досліджуваного матеріалу, для розвитку дієслівної семантики характерні розширення семантичної структури слова за рахунок появи нових лексико-семантичних варіантів лексеми, "які ґрунтуються на відображенні спільних ознак відповідних референтів, синестезичній симіляції, метафорі" [1, 50].

О.А. Стишов займається вивченням сучасних неологізмів у мові мас-медіа ([10], [11] тощо). Автор аналізує причини й способи творення нових слів, шляхи адаптації входжень з інших мов, семантичні зміни в різних частинах мови.

Н.В. Стратулат вважає, що кінець ХХ – початок ХХІ століття можна вважати періодом, для якого "характерна особлива активність лінгвальних модифікацій, що виявляється в різних інноваційних процесах" [12, 69], зокрема детально розглядає такі семантичні процеси, як метафоризація, термінологізація та детермінологізація. Ав-

тор вважає, що суть метафоризації як явища значеннєвої динаміки словникового складу "...полягає в семантичному переосмисленні об'єкта дійсності унаслідок порівняння його з іншим об'єктом за подібністю властивостей, ознак, рис, форм та ін." [12, 71].

Д.В. Мазурик у своєму дослідженні [5] описує різні способи творення неологізмів, аналізує семантичні зрушення в мові кінця ХХ ст., шляхи адаптації входжень. Цікаві матеріали наведені у словнику-довіднику "Нове в українській лексиці" [6].

На підставі зібраного матеріалу з текстів різних функціональних стилів української мови А.М. Нелюба видав останнім часом два словника ([7], [8]), де зафіксовані лексико-словотвірні інновації кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Що стосується саме дієслівних новотворів, то цікавим є "Словник дієслівних інновацій" М.Д. Карп'юк, де представлено приблизно 1800 лексем. Цей словник – "перша спроба в Україні-стиці формалізованими методами представити новітні зміни в семантиці дієслова" [5, I, 2].

Актуальність статті полягає у тому, що поки що достатньо не досліджені лексико-семантичні зміни саме в дієслівній системі, що відбулися протягом останніх десятиліть. Ці процеси потребують більшої уваги з боку науковців.

Метою цієї розвідки є аналіз явища розширення семантики деяких дієслів, виявлення переносних значень, що зафіксовані в пресі на початку ХХІ століття.